

№2 2020 (100)

Видається з жовтня 1999 року
Реєстраційне свідоцтво:
серія **КВ №23669-13509 ПР**
від 9 листопада 2018 року
ISSN 1562-529X
Передплатний індекс: 22863

ЗАСНОВНИКИ:

Харківський національний
університет радіоелектроніки

Харківський національний
педагогічний університет
ім. Г. С. Сковороди

Харківський регіональний інститут
державного управління Національної
академії державного управління
при Президенті України

Приватна фірма «Колегіум»

РЕДАКЦІЯ

Ю. Д. БОЙЧУК,
головний редактор

Л. О. БЕЛОВА,
заступник головного редактора

О. П. КОТУХ,
відповідальний редактор

АДРЕСА РЕДАКЦІЇ

Україна, 61166, Харків,
просп. Науки, 14. ХНУРЕ

тел.: +38 (093) 688-43-30,
+38 (057) 702-08-30

E-mail: newcollegium.journal@gmail.com

Затверджено вченою радою
ХНПУ ім. Г. С. Сковороди,
протокол № 3 від 12.06.2020

**Журнал внесено до переліку
наукових фахових видань України
з педагогічних наук**

**Видається за сприяння
Ради ректорів вищих навчальних
закладів Харківської області
та Харківського університетського
консорціуму,
за підтримки Департаменту науки
і освіти Харківської обласної
державної адміністрації**

НОВІЙ Колегіум

НАУКОВИЙ ІНФОРМАЦІЙНИЙ ЖУРНАЛ

ПРОБЛЕМИ ВИЩОЇ ОСВІТИ

РЕДАКЦІЙНА РАДА

В. І. АСТАХОВА, доктор історичних наук, професор, Україна
В. С. БАКІРОВ, доктор соціологічних наук, професор, академік НАН
України, член-кореспондент НАПН України, Україна
Л. О. БЕЛОВА, доктор соціологічних наук, професор, Україна
Ю. Д. БОЙЧУК, доктор педагогічних наук, професор, член-кореспондент
НАПН України, Україна
Т. О. ДОВЖЕНКО, доктор педагогічних наук, професор, Україна
В. А. КАПУСТНИК, доктор медичних наук, професор, Україна
О. Е. КОВАЛЕНКО, доктор педагогічних наук, професор, Україна
Т. В. КРУТСЬКИХ, доктор фармацевтичних наук, професор, Україна
А. І. КУЗЬМІНСЬКИЙ, доктор педагогічних наук, професор,
член-кореспондент НАПН України, дійсний член Міжнародної
слов'янської академії освіти імені Я. А. Коменського, Україна
С. Є. ЛУПАРЕНКО, доктор педагогічних наук, професор, Україна
О. О. МАТВЕСЕВА, доктор педагогічних наук, доцент, Україна
О. В. НАНКА, кандидат технічних наук, професор, академік Інженерної
академії України, Україна
С. В. ПАНЧЕНКО, доктор технічних наук, професор, Україна
Л. Є. ПЕРЕТЯГА, доктор педагогічних наук, професор, Україна
В. С. ПОНОМАРЕНКО, доктор економічних наук, професор,
член-кореспондент НАПН України, Україна
Н. О. ПОНОМАРЬОВА, доктор педагогічних наук, професор, Україна
І. Ф. ПРОКОПЕНКО, доктор педагогічних наук, професор, академік
НАПН України, Україна
В. П. САДКОВИЙ, доктор наук з державного управління, професор,
Україна
В. В. СЕМЕНЕЦЬ, доктор технічних наук, професор, Україна
Є. І. СОКОЛ, доктор технічних наук, професор, член-кореспондент НАН
України, Україна
Г. І. ТОХТАР, кандидат технічних наук, доцент, Україна
О. І. ЧЕРЕВКО, доктор технічних наук, професор, академік
Української академії наук, академік Міжнародної академії холоду, академік
Інженерної академії України, Україна
Д. Л. ЧЕРЕДНІК, кандидат технічних наук, доцент, Україна
Д. В. ШВЕЦЬ, доктор юридичних наук, доцент, Україна
МАРК БРАУН, професор, директор Національного інституту цифрового
навчання, Дублінський міський університет, Ірландія
ТЕРЕЗА ЯНИЦКА-ПАНЕК, професор PUSB, Державний університет
Стефан Баторій в Скерневице, Польща

ЗМІСТ

ОСВІТА ТА СУСПІЛЬСТВО

УНІВЕРСИТЕТСЬКО-ШКІЛЬНІ КЛАСТЕРИ: СВІТОВИЙ ДОСВІД І ПЕРСПЕКТИВИ ЙОГО АДАПТАЦІЇ В УКРАЇНІ

XVIII Міжнародна науково-практична конференція, 14 лютого 2020 р.,
Харківський гуманітарний університет «Народна українська академія»

Астахова Е. Потребность в изменении моделей и подходов к управлению образовательными системами в условиях турбулентности общественных процессов.	3
Решетняк Е. Сущность и цели формирования образовательных кластеров	7
Астахова В. Учебно-научный комплекс непрерывного образования — новый формат нового образовательного пространства	10
Єременко Ю. Кластеризація освіти як засіб підвищення ефективності роботи з обдарованими учнями	14
Зверко Т. Моделі кластерної політики: світові освітні практики.	18
Іванова О. Комплексний підхід до організації науково-дослідної роботи в навчальному закладі неперервної освіти.	21
Коллін Свен-Олоф Управління університетськими кластерами (англ.)	25
Шилкунова З. Исследовательская работа младших школьников как элемент механизма взаимодействия внутри образовательного кластера	29

ОРГАНІЗАЦІЯ ТА УПРАВЛІННЯ

Прокопенко І., Бойчук Ю. Шляхи підвищення якості підготовки кадрів вищої кваліфікації до інноваційної діяльності	34
Борисенко Н., Ворожбит-Горбатюк В. Козацька педагогіка — характерні ознаки	40
Леонов В. Смартфонізація країни	45

МЕТОДОЛОГІЯ ОСВІТИ

Тельпуховська Ю. Про корекцію та вдосконалення професійного українського мовлення вчителів	51
Дементьєва Т. Навчання діалогічного мовлення іноземних слухачів на етапі довузівської підготовки.	56
Деркач Г. Використання інтерактивної методики роботи над текстом «спрямоване читання» в іншомовній аудиторії.	61
Денисенко А., Мкртічян О., Білецька С., Ковтун А. Педагогіка дозвілля — запорука формування професійних компетентностей	66
Старікова Л. Інноваційні технології ознайомлення дітей старшого дошкільного віку з природою рідного краю	72

ЛІТОПИС

Юрченко О. Вивчення М. І. Костомаровим початкових етапів історії українського народу та його вплив на формування національної свідомості.	78
--	----

ІНФОРМАЦІЯ

Анотації.	86
----------------	----

Мова видання — українська, російська, англійська.
Художник обкладинки О. Дербілова.
Виконавець комп'ютерної верстки В. Тарасенко.
При використанні матеріалів журналу посилання на «НК» обов'язкове.
Точка зору редакції може не співпадати з точкою зору авторів.
Підп. до друку 30.06.2020. Формат 84×108/8. Папір офсетний.
Друк на ризографії. Умов. друк. арк. 9,7. Обл.-вид. арк. 9,2.
Тираж 300 прим. Зам. № 111. Ціна договірна.
Частина тиражу розповсюджується безкоштовно.

Адреса редакції: Україна, 61166, Харків, просп. Науки, 14,
Харківський національний університет радіоелектроніки.
Тел. (057) 702-08-30. E-mail: newcollegium.journal@gmail.com
Оригінал-макет підготовлено і тираж надруковано в ПФ
«Колегіум», 61093, Харків, вул. Іллінська, 57/121, тел.
(057) 703-53-74. Свідectво про держреєстрацію: серія КВ
№ 16592-5064ПР від 23.04.2010.

© «Колегіум», 2020.

Козацька педагогіка — характерні ознаки

Наталія Борисенко,

кандидат педагогічних наук, доцент,
<https://orcid.org/0000-0002-0532-3867>

Вікторія Ворожбит-Горбатюк,

доктор педагогічних наук, професор,
<http://orcid.org/0000-0002-0450-7453>
Харківський національний педагогічний університет
імені Г.С. Сковороди

Як відомо, виховання народу спирається в основі на потребу збереження і вдосконалення національної ідентичності, утвердження цінностей свободи і державності. Часи існування Козацької держави в історії нашого народу були такі ж бурхливі й щедрі на неоднозначні події, від яких змінювалася доля і добробут нашої країни так само, як в теперішній час невпинних реформ. У контексті козацької педагогіки виховання розглядаємо як спеціально організоване середовище взаємодії вихователів і вихованців. У процесі такої взаємодії осмислюються духовна і матеріальна культура нації, формується національна свідомість і досягається духовна єдність поколінь.

Погоджуємося з висловленим президентом всеукраїнської громадської організації «Всеукраїнська федерація «Спас» Олександром Притулою міркуванням про те, що «національно-патріотичне виховання — це основа національної безпеки держави» [1]. На теперішній час відбувається педагогічний експеримент на Запоріжжі, який називається «Козацька педагогіка». В експерименті беруть участь школа «Запорозька січ», «Козацький ліцей», «Січовий колегіум», школа «Відродження». Багато закладів освіти різних рівнів сповідують і розвивають ідеї козацької педагогіки.

У Харківському національному педагогічному університеті імені Г.С. Сковороди з 2002 року функціонує Інститут Українського козацтва. У цьому науково-освітньому центрі розробляються і втілюються в освітню практику підготовки учителя для української школи на засадах національних традицій. Очолює цей підрозділ ректор університету, академік, генерал-отаман І.Ф. Прокопенко.

Досліджуючи історичний та культурний розвиток українського козацтва в XVII — XVIII століттях та козацької освіти в Україні у період XVII — XVIII століть та в умовах сьогодення маємо за мету узагальнити деякі аспекти козацької педагогіки і дати оцінку культурно-педагогічній спадщині в умовах сьогодення.

Зазначимо тут, що самотність української національної психології є визначальним критерієм основ козацької педагогіки. Українська національна психологія зумовлена матеріальними та побутовими особливостями, культурно-історичними обставинами, зокрема: особливостями природи, території, економіки, культури, природними особливостями життя і побуту українців. Недооцінка, нехтування усім багатством і розмаїттям якостей, відтінків національної психології (темпом і способом мислення, перебігом емоцій і почуттів, особливостей мовлення, ментальних традицій і

світоглядних стереотипів) збіднює психічне життя сучасної дитини, звужує світосприймання, стирає оригінальність світобачення.

Варто акцентувати, що психологія українця — це психологія працюючого господаря, умілого хлібороба, захисника прав особистості і державної незалежності Батьківщини. Історично склалося так, що українці майже постійно змушені захищати себе, свою матеріальну і духовну спадщину, у моменти стабільного прогресу політичної системи і миру українці у різних сферах життєдіяльності суспільства досягали вершин людської цивілізації.

Дослідники та історики, які вивчали добу козацтва, давали цікаву характеристику козацтву як характерникам, виразникам своєрідного волелюбного духу. Наприклад, Д. Яворницький зазначав: «У внутрішніх якостях запорізького козацтва помічалась суміш чеснот і пороків, завжди, зрештою, властивих людям, що вважають війну головним своїм заняттям з головним ремеслом свого життя: жорстокі, дикі і нещадні щодо своїх ворогів, запорозькі козаки були добрими друзями, вірними товаришами, справжніми браттями у стосунках один до одного, мирними сусідами до своїх соратників з ремесла... хижі, непримиренні, нестримані на руку, попираючи усякі права чужої власності на землі ненависного їм ляха чи мерзенного бусурмена, запорізькі козаки в себе вважали просту крадіжку якоїсь нагайки чи пута страшним кримінальним злочином, за який карали на смерть...» [2]. Цікавим видається і міркування Є. Маланюк: «Козацтво було максимальним націотворчим напруженням цього народу, цілої Батьківщини. Це була тотальна мобілізація всіх духовних і матеріальних, моральних і соціальних, культурних і політичних ресурсів» [3]. Н. Полонська-Василенко писала так: «...значення козацтва наприкінці XVI — початку XVII ст. зростало. Вони здобували славу видатних вояків... З бігом часу козацтво, як авторитетна сила, почало брати участь в житті України. 1615 р. гетьман Сагайдачний разом із військом

Запорозьким, вписується в Богоявленське братство. Козаки вимагають повернення Святої Софії, а 1620 р. сприяють висвяченню православних єпископів. Після того протягом 10 років охороняють Православну Церкву і не дозволяють будь-яких компромісів з Уніатською Церквою» [4].

Орацьовані матеріали переконливо доводять, що крім дорослих, які безперервно приходили в Січ, туди потрапляло немало й дітей чоловічої статі. Одних приводили в Січ самі батьки, щоб навчити їх там військового мистецтва. Інших козаки захоплювали в полон на війні й потім усиновлювали в Січі. Третіх, особливо повних сиріт, вони брали замість дітей, часто небожів або синівців (племінників) випрошували у батьків. Окремих підлітків заманювали до себе гостинцями й ласкою, а потім таємно завозили в Січ. Деякі перекази й історичні свідчення стверджують, що прийнятих підлітків буцімто піддавали якомусь особливому випробуванню, а саме випробовували міру їх спритності й сміливості. «Як зваблять, бувало, запорожці до себе в Січ якогось хлопця з Гетьманщини, то спершу випробовують, чи годиться він у запорожці. Накажуть йому, наприклад, варити кашу: «Дивись же, вари так, щоб не сира була й не перекипіла. А ми підемо косити. Коли зготуєш, то виходь на таку-то могилу та клич нас; ми почуємо та й прийдемо». Візьмуть коси та й підуть буцімто косити. А кий чорт хочеться їм косити! Залізуть в очерет і лежать. Ото хлопець зварить кашу, виходить на могилу і починає кликати. Вони чують, та не відгукуються. Кличе він їх, кличе, а тоді в сльози: «От занесла мене нечиста сила до цих запорожців! Лучче було б сидіти вдома при батькові, при матері! Ох, бідна моя голівонько! Кий біс заніс мене до цих запорожців!» А вони лежать у траві, вислухають усе це й кажуть: «Ні, це не наш!» Тоді повернуться в курінь, дадуть тому хлопцеві коня і грошей на дорогу й скажуть: «Іди собі до нечистого! Нам таких не треба!» А котрий хлопець вдасться спритний та кмітливий, той, вийшовши на могилу, крикне зо два рази: «Гей, панове молодці, ходіть кашу їсти!». А як не від-

гукнуться, то він: «Ну, то дідько з вами, як мовчите! Я й сам можу кашу їсти!» Та ще вдарить гопака на могилі: «Ой тут мені погуляти на роздоллі!» Й затагнувши на весь степ козацької пісні, йде до куреня та й ну молотити кашу. Тоді запорожці, лежачи в траві, кажуть: «Це наш!» І, прихопивши коси, йдуть собі до куреня. А він: «Де вас чорти носили, панове? Кликав я вас, кликав та й захрип, а тоді, щоб не вистигла каша, почав сам їсти». Перезирнуться між собою запорожці й скажуть йому: «Ну, чура, вставай! Годі тобі бути хлопцем: тепер ти рівний нам козак». І приймають його в товариство» [2].

Ретельне вивчення численних матеріалів з історії українського козацтва дало змогу виділити низку чинників, що сприяли появі і розвитку власне козацької педагогіки. До них зокрема відносимо: складну історичну ситуацію в Україні в XVII — XVIII ст. (велика кількість дітей сиріт чоловічої статі, що невпинно поповнювали лави вихованців Січі, також кинуті, чи викрадені в походах на іновірців), високий культурний розвиток Козацької держави (козаки були не лише вмілими воїнами, а й тактовними дипломатами та переговорниками, для чого треба було бути грамотними та освіченими національна психологія як соціокультурне утворення, котра була притаманна славним козакам і проявляється в нас — сучасних українцях.

Наголосимо, що козацька педагогіка синтезувала гуманізм і глибокий демократизм українського світогляду, спиралася на значний пласт національних традицій, багатий досвід самоврядування та рівень формування правосвідомості у монастирських і братських школах.

Козацька система виховання заперечувала політичне прислужництво, рабську поведінку, що приводила до втрати людиною самостійності й гідності, слабкодухість, пасивність, невіру в свої сили. Одним із найвищих здобутків цієї системи виховання, на наш погляд, це виховання у молоді нестримного прагнення волі.

Найважливішими ознаками козацької педагогіки, як з'ясовано в результаті вивчення історіографії з теми дослідження, стали:

— глибокий демократизм. Ця риса проявлялася усюди. Наприклад, під час планування військових походів, розподілу трофеїв враховувалась думка всіх братчиків. Низовики при виборі кошового отамана зважали не на знатність чи багатство, а передусім на мудрість та лицарську відвагу. Обирали Гетьмана та козацьку старшину на спільній Раді, відкрито і гласно;

— гуманність, самопожертва заради єдиновірного люду;

— фізичний гарт, система тілового виховання. За дослідженнями Д. Яворницького, козаки «вставали до схід сонця, відразу вмивалися холодною джерельною чи річковою водою...» [2]. У вільний час козаки розважались боротьбою, боями навкулачки;

— релігійність, духовність. День козаки починали і закінчували молитвою. У кожному курені на покуті висіла ікона. На Різдво, Великдень, інші свята козаки обов'язково відвідували літургію. Двічі на рік вирушали пішки й відвідували святі місця, вклонялися Святим Києво-Печерської Лаври, Мотронинському, Межигірському монастирям. На кошти козаків було збудовано понад 60 церков, яким щороку братчики жертвували золото, дорогоцінні камені;

— освіченість. На Запоріжжі існували січові, монастирські і церковнопарафіяльні школи. У цих школах вчили вчили грамоти, письма, закону Божого. Деякі школи називалися «школами вокальної музики й церковного співу», де готували читців і співаків.

З історичних свідчень історика педагогіки С. Сірополка довідуємося про те, що першу школу на землях «вольностей війська запорозького» було відкрито за наполяганням Коша в 1576 р. (Дніпропетровська обл.). Запорожці спорудили одну із фортець, у якій збудували невелику дерев'яну церкву, а при ній — шпиталь і

загальну школу, де вчили всіх бажаючих, малих і дорослих. 1602 р. при Пустинно-Миколаївському монастирі відкрито монастирську школу. 1659 р. — на Чортомлицькій Січі було облаштовано січову військову церкву, центральну школу [5].

Існували на Запоріжжі парафіяльні школи, які відкривалися при церквах, у центрах паланок, слободах, селах.

Відомий з історії цікавий факт: у час, коли Катерина II вимагала «черні не потрібно давати освіти», запорожці ухвалили у 1766 р. на загальній раді заснувати при всіх церквах парафіяльні школи. Цей факт свідчить про поцінування освіти серед козаків.

Програму навчання у козацьких школах утворювали рідна та старослов'янська мови, письмо, лічба, закон Божий, співи та музика. У XVII ст. використовувалася «Козацька читанка», де містилися відомості з історії, географії, літератури. Книга містила виклад окремих фактів, подій, імена людей-творців історії українського народу. Доволі значна увага у козацьких школах надавалась співам релігійних і народних пісень. 1737 р. у Глухові відкрито першу музичну школу-училище.

У козацьких школах учні проходили суворий вишкіл військово-фізичного виховання. Як зафіксовано у розвідці, молодиків у школі і не в школі учили... на коні реп'яхом... сидіти, шаблею рубати і відбиватись; з рушниці зорко стріляти і списом добре колоти» [2].

Розвиток освіти на Січі здійснювали коштом козацького війська. За традицією, запорожці при розподілі платні, провіанту, прибутків з шинків, лавок, рибних і звіриних ловів, з воєнної здобичі віддавали «звичаєм узаконену» частину на розвиток шкіл.

З викладеного можемо підсумувати, що освіта динамічно розвивалася шляхом створення козацьких шкіл різного типу. Ці школи мали на меті виховання і формування різнобічно розвиненої особистості (крім бойового мистецтва навчали співів, грамоти, закону Божого та ін.). Випускники січових шкіл могли продовжувати

навчання в Києво-Могилянській Академії.

Духовне виховання особистості, згідно козацької педагогіки, проходило у декілька ступенів. Перший ступінь — передача релігійних і народних традицій, норм поведінки з покоління в покоління в родинному колі. Як відомо, козаки дуже шанували жінку-матір, яка народжувала дитину і берегла її життя у перший рік. Історично склалася в українській культурі традиція, що після першого року життя дитина переходила під опіку батька. До цього часу зберігся ритуал, коли на святкуванні першого дня народження дитини рідний або хрещений батько відрізував у дитини волосся на голові хрестоподібно. Це символізувало, що батько мовби відрізає, позбавляє матір абсолютного впливу на нову людину, чоловік частину обов'язків опіки дитиною брав на себе. У козацькому фольклорі батько символізує непохитний авторитет у відносинах з людьми, зразок мужності й відваги. Молодий козак, який вступав у зрілий період свого життя, завжди відчував поруч із собою батька як символ предків.

Встановлено, що релігійне виховання — складник духовного зростання майбутнього козака — починалося від народження. Вже на восьмий день життя дитину хрестили, давали ім'я тільки по святцях. Тільки-но в дитини з'являлися перші зуби, його верхи на коні везли в церкву на молебень святому Іоаннові воїну, щоб ріс хоробрим козаком, відданим православній церкві.

На Січі була така традиція: дітей, яких чи-то підкидали під ворота церков, інших громадських будов, чи-то викрадали у походах із сімей чужинців, щоб обернути у православну віру, а також тих, кого покинули матері-одиначки, таким чином ховаючи свій сором, хто осиротів, загубився, — козацькі братчики брали під свою батьківську опіку, піклувалися про таких дітей як про своїх рідних [5].

У козацькому середовищі виникло, закріпилося, а потім і поширилося в слов'янському стилі кілька систем фізичних і психофізичних вправ, спрямованих на тіловиховання. Це система фізичного і

військового вишколу учнів різних типів шкіл (володіння луком, списом, шаблею і арканом, майстерність їзди верхи на бойовому коні, управління і догляд за ним). Уся система ведення наступальних і захисних боїв з позиції духовності, створення так званої кругової неприступної оборони (між іншим, і свої військові табори вони зводили за таким же устроєм), козацького єдиноборства, — усе підпорядковувалося вихованню незборимого воїна-захисника, красивого тілом і духом, інтелектуально багатого. Козацька служба вимагала високого рівня духовності й загартованості, витривалості до голоду і спеки, дощу і снігу, до відсутності харчів і питної води, що зумовлювало побудову єдиноборств у поєднанні з високим рівнем моральності, лицарської честі.

Найвідомішим прикладом козацького єдиноборства є козацький танець гопак. Окремі козаки спеціальними вправами досягали неймовірного ефекту, коли тіло мов би тіло грає (у такому випадку больові удари противника не відчувалися). Козаки вміли миттєво концентрувати внутрішню енергію в ту частину свого тіла, куди спрямовувався удар нападника. Подібні явища притаманні й східним системам боротьби, наприклад, мистецтву тибетських ченців катода і «школі залізної сорочки» у кунг-фу та карате.

І нині вражають майстерністю приклади виконання танців гопака, метелиці, козачка. Порівнюючи багатство рухів китайської системи ушу з гопакком, О. Чорнокрилюк дійшов висновку, що для того, щоб виконати гопак, потрібно дещо вправніші рухи, ніж з китайської гімнастики. На його думку, гопак є наслідком розвитку системи фізичної і психічної підготовки наших предків-воїнів [6].

Знищення козацтва мало для українського народу жахливі наслідки, досягнути і усвідомити які ми не змогли й досі. Адже в XVII — XVIII століттях Україну називали в Європі країною козаків, а українців — козацьким народом. Усі верстви її населення були сповнені козацьким духом.

Отже, високий рівень розвитку психо-

фізичної і духовної культури козацтва, досягнення української народної педагогіки з традицій тіловиховання молоді, інтелектуального розвитку визнані й апробовані у світі, мають природне право на відновлення кращих своїх здобутків у виховних практиках сучасної молоді. Успіх буде гарантовано за умови творчого підходу до практичної реалізації теоретичних узагальнень потреби відновлення на високому рівні козацького гарту, поєднання давніх традицій і авангардних молодіжних інтересів.

Сучасна молода людина має усвідомлювати: Україні не можна розминутися із собою. Отож мусимо знову ставати українцями, козаками. І цю місію, звичайно, має взяти на себе освіта.

Література

1. *Козацька педагогіка* допомагатиме сучасному вихованню молоді [Електронний ресурс] : Режим відкритого доступу : <https://www.zoda.gov.ua/news/48296/kozatska-pedagogika-dopomagatime-suchasnomu-vihovannju-molodi.html>
2. *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків : у 3-х т. Т. 1 / Передмова В. А. Смолія ; ред. кол.: П. С. Сохань, В. А. Смолій, В. Г. Сарбей, Г. Я. Сергієнко, М. М. Шубравська (відп. секр.). АН Української РСР. Археографічна комісія, Інститут історії. Київ : Наук. думка, 1990. 596 с. (Пам'ятки історичної думки України)
3. *Маланюк Є. Ф.* Нариси з історії нашої культури. Київ : Обереги, 1993. 79, [2] с.
4. *Полонська-Василенко Н. Д.* Історія України. Київ : Либідь, 1995. Т. 2 : Від середини XVII століття до 1923 року. 3-те вид.: [б.в.]. 1995. 606, [2] с.
5. *Сірополко С.* Історія освіти в Україні. Київ : Оберіг, 1998. 782 с.
6. *Чорнокрилюк О.* Якби не козаки, не існувала б наша нація / О. Чорнокрилюк // Педагогічний вісник. 2016. № 1 (42). С. 36.

03.03.2020